

SZEMLE

TARNAI ANDOR:
„A MAGYAR NYELVET ÍRNI KEZDIK”

IRODALMI GONDOLKODÁS
A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

E fontos kötet az Akadémiánk Irodalomtudományi Intézetében, az irodalomtudomány és kritika viszonyát elemző kutatások folyamán új módszerű, elmélyült latin és magyar szövegvizsgálatok alapján készült. Középkori irodalmunk egyes jelenségeit már korábban is többen kutatták, a húszas évektől kezdve főleg Horváth János és tanítványai, majd pedig az utóbbi évtizedekben új szempontok szerint, az akadémiai irodalomtörténet megalkotói. Tarnai műve ezektől az előzményektől abban különbözik, s hozzájuk képest abban jelent újdonságot, hogy, mint az előszó is kimondja, a középkori magyar irodalmi gondolkodás rendszeres feldolgozására tett első kísérlet eredményeit tárja elénk.

Szerzőnk híven követi azt az említett irodalomtörténet 1964-ben közzétett kötetében kifejtett nézetét, amely szerint középkoron a magyar irodalom kezdetétől az 1530-as évekig terjedő századok értendők, s így tárgyalása során nem szól a reneszánsz első hazai szakaszáról, e lemondás árán érve el a középkorinak tekintett állapot egységes bemutatását. De e korlátozás miatt nem kell sajnálkoznunk, mivel Tarnai ígérete szerint a humanista irodalom kialakulásának 1450-től 1530-ig terjedő szakaszát a következő kötet fogja tárgyalni.

Tarnai irodalmi gondolkodáson általánosságban azoknak a követelményeknek a megnyilvánulását érti, amik a később szerzőknek nevezett egyéneket szó- vagy írásbeli közlendőik megformálásában vezették, s amiket a jelenlévőnek tekinthető vagy ilyennek képzelt közönség is elvárt. Persze, a követelmények más formában jelentkeztek az énekmondó fellépésekor, másként az oklevélíráskor, s megint másként a papok prédikációja, vagy latint magyarra való fordítása közben. E többféle indítékú tevékenység fejlődését eddig is vizsgálta az irodalomelmélet, a kritika és az irodalomtörténetírás. Szerzője e monográfiát — szerényen — mégis azért nevezi első kísérletnek, mivel

a felhalmozott adatokat eddig nem próbálták meg rendszerezni, s még kevésbé vállalkoztak kutatóink arra, hogy a kínálkozó anyagot az irodalmi gondolkodás történetének szemszögéből vegyék górcső alá.

Az első kísérlet — s ezt Tarnai is említi — előnyökkel és hátrányokkal is jár. E módszer azért ígérkezik előnyösnek, mivel segítségével az ars praedicandira, a szó- és írásbeliség viszonyára, valamint az irodalmi magyar nyelvűségre vonatkozó kérdésköröket új módon lehet megvilágítani. A kutató azonban így hátrányos helyzetbe is kerül, mivel eddig ilyen szempontból senkitől sem vizsgált, hatalmas anyagot nagy fáradsággal elsőnek és egymagában kell felszínre hoznia, s vállalnia kell azt a kockázatot is, hogy közben fontos adatok kerülnek el figyelmét.

A munka készültét hátráltatta, hogy Tarnainak egyes hazai adatscsoportok és kezdeményezések értelmét és összefüggéseit részletesebben kidolgozott külföldi művek tükrében⁸ szemlélve kellett kibogoznia. Hogy emiatt a külföldi és hazai latin nyelvű munkák bemutatása kissé terjedelmesebb lett, az persze érthető és nem is baj, mivel ezt az anyagot eddig még irodalomtörténészeink többsége sem ismerhette.

A kötet három fejezetre oszlik. Ezek közül az első az irodalom meghonosodását, a második az irodalomtudomány kibontakozását tárgyalja, a harmadik pedig azt mutatja be, hogy miként cseperedett föl nyelvünk a latinság iskolájában.

Az alapokat vizsgálva szerzőnk megállapítja, hogy azok az inkább csak közvetett adatok, amelyek ősköltészetünkre és lovagi irodalmunkra vonatkoznak, nem teszik lehetővé, hogy belőlük a magyar nyelvű költés keretei között önállósodott, elméleti szféra meglétére következtethessünk. Ekkoriban tudatosan vallott és megfogalmazott énekesrendi hagyomány a franciáknál, vagy a németeknél volt ugyan, de ilyesmi nálunk még nem mutatható ki.

A rovásírás is a kritikátörténet szempontjából inkább csak tudománytörténeti vonatkozásai miatt kerülhet szóba. Ótörök eredetű *ír* és *betű* szavaink arról tanúskodnak ugyan, hogy őseink bizonyos mértékű írástudással már a honfoglalás előtt is rendelkezhettek, de a latin alapú írásbeliséggel csak a kereszténység felvétele után azoknak az írástudó rétegeknek a közvetítésével ismerkedhettek meg, amelyek a vezető kolostorok és káptalanok mellett az uralkodó curiájában gyülekeztek. Ezek azonban nemcsak németek lehettek, hanem — talán nagyobb mértékben is, mint eddig hittük — velencei olaszok. Hogy a hospesek elsősorban ezek köréből kerültek ki, azt az is bizonyíthatja, hogy — mint Tarnai kéziratának 1976 tavaszán történt lezárása után végzett kutatásaim mutatják — *vendég* szavunk minden bizonnyal a 'velencei' jelentésű *venedego* melléknévből származik. Úgy látszik, István korától kezdve nem Gellért volt az egyetlen nevezetes velencei, aki hozzánk vendégként telepedett.

Újszerű és hasznos e kötetben azoknak a külföldi tankönyveknek a számbavétele, amelyek a klerikusi alapképzettségre épülő magasabb műveltség megszerzését tették nálunk lehetővé. A pannonhalmi apátság 1093 körül összeírt javainak jegyzéke egyebek között Donatus nyelvtanának, Cato és Cicero műveinek meglétét is tanúsítja. Fontos az is, hogy e kolostor Isidorus Hispalensis *Etymologiae* c. enciklopédikus művének is birtokában volt. A hazai etimologizálást, amelynek nyomai már a László-legendában is fölbukkannak, s amely Anonymusnál fontos szerephez jut, e munkának a tanulmányozása alapozhatta meg.

A mű fentebb ismertetett vezéreszméjének alapján Anonymus azért minősül a hazai irodalomtörténetírás atyjának, mivel a jövőendő literatúratörténet gondolata nála merül fel először, a hazai középkor latin és magyar irodalma pedig abból a szempontból kerül az érdeklődés homlokterébe, hogy a gondosan követett latin írásos mintaképek ellenére is mennyiben alapul szóbeli hagyományok, s ezáltal hogyan kezd önállósulni. A latin oklevélírásban ez a folyamat nálunk azáltal erősödik, hogy a diplomák formai elemeinek lassú állandósulásával bizonyos hazai normák jegecesedtek ki, s ugyanígy a magyarul elmondott egyházi beszédekben is kialakultak egyes, szabadon változtható, s a körülményekhez alkalmazható rugalmas formulák.

Az oklevelek latin szövegének megfogalmazása során, mint már az 1055-ben lejegyzett Tihanyi alapítólevél jelentékeny számú magyar szórványa is tanúsítja, a nótárius nem mellőzhette a magyar helyneveket és határmegjelöléseket. A jegyzőnek ilyenkor a tényállást először a birtokok megművelőivel szót értve, magyarul kellett megtárgyalnia, s az így megállapított tényállást kellett azután latinul írásba foglalnia. Egykorú feljegyzések hiányában persze nem tudhatjuk, hogy e tolmácsolgatás pontosan hogyan történhetett, de — a nyilvánvaló különbségek ellenére is — figyelmet érdemelnek Harmattának az 1975-ben fővárosunkban tartott középkori latin lexikológiai tanácskozáson elhangzott megállapításai arra vonatkozóan, hogy az óperzsa birodalom kancelláriájának íródeákjai az okleveleket arameus nyelven állították ki, de a tényállást először a helyi lakosság nyelvén, vagyis óperzsául kellett rögzíteniük. Ez a gyakorlat azért érdekelhet bennünket, mert a már Harmattától hangsúlyozott történelmi és társadalmi különbségek ellenére is, nálunk a középkorban szintén lényegében ehhez hasonlóan kerülhetett sor a latin oklevelek megírására. A határmegjelölések előzetes magyar szóbeli megfogalmazásának nyomai — mint Harmatta kimutatja — már a Tihanyi alapítólevélben világosan előtűnnek, de Anonymusnál is kimutathatók. (Mínderrevő. *Acta Antiqua* 1975. 335—344.)

Mindezt figyelembe véve joggal tehetjük föl, hogy az ilyen jellegű nótáriusi fordítói tevékenység közben ki kellett alakulnia valamiféle

hivatalos magyar nyelvi készletnek. Ugyanígy, mint a *Halotti Beszéd* és a hozzácsatolt *Könyörgés* magyar szövege is bizonyíthatja, a folyamatos egyházi szónoki gyakorlat közben is bizonyos fordulatoknak egész halmaza csiszolódhatott ki.

De közben, mint 11–12. századi, ma már önálló műveknek tekintett gestáink sejtetik, nálunk már bizonyos, a latintól független írásos hagyomány is kialakul, de a múltbeli feljegyzések megbecsülését is magába foglaló irodalomtörténeti hagyomány még nincs. Az ekkori szövegek állapotát pedig Tarnai szerint az jellemzi, hogy ezek alkalmanként még eléggé szabadon alakíthatók, vagyis „nyitottak” voltak, s az ingadozó szóbeliségtől végleg elválva csak a középkor második felében váltak „zártakká”, amikor az írásos hagyományok irodalomtörténeti hagyományrá fejlődtek.

Kétségtelen, hogy e kezdeti szakaszban nagyobb szerepe lehetett a kialakulatlan formákat eléggé szabadon változtatgató szóbeliségnek, mint eddig hittük. Tarnai kristálytisza logikán alapuló okfejtése nyomán ezt el kell fogadnunk. A dolog természetéből következik azonban, hogy e hagyománynak a meglétét, éppen azért, mivel szóbeli maradt, nem tudjuk kellőképpen bizonyítani, hanem csupán valószínűsíteni.

A jóval terjedelmesebb második fejezet az önálló hazai irodalomtudomány kibontakozását elemezve először a 13. századtól kezdve felbukkanó új külföldi, s hozzánk is elkerült tankönyvek sorában a latin nyelvtanokat és szótárakat fogja vallatóra, majd az ars dictandi, ars praedicandi és ars orandi szabályait latinul megfogalmazó kézikönyvek hazai ismeretének nyomait kutatja, nem feledkezve meg a középkori poétikák itthoni idézésének számbavételéről sem. Majd szerzőnk, nálunk fogalmazott szövegeknek a 15. század második feléből való utalásai alapján, a Jeromos óta művelt irodalomtörténetírás emlékeit elemzi, a korszak olvasmányanyagát pedig a fennmaradt kódexek tartalmából, a könyvtárjegyzékekből és az írók hivatkozásai-ból próbálja rekonstruálni. E tanulságos számbavétel is gondos, fáradtságos és hosszadalmas egyéni kutatómunka eredménye.

A hazai irodalmi tudat izmosodását a 13–14. században Tarnai szerint nagyban segítette, hogy „a középkori Magyarország a környező egyetemek filozófiai karait megközelítően telítve volt irodalmi olvasmányaggal”, s így ekkorára „az irodalom építménye fokozatosan teljessé vált”.

A külföldi szövegeket kísérő hazai kommentárok fölött szemlét tartva szerzőnk megállapítja, hogy e téren még sok ugyan a feltárni való, de abból, amit ezek mutatnak, arra lehet következtetnünk, hogy ekkori tanáraink növendékeiket nemcsak a hazai literátus-feladatok elvégzésére, hanem a Krakkó vagy Bécs filozófiai karán való továbbtanulásra is jól felkészítették.

Az ekkori ars notaria legfőbb emlékének, Uzσαι János 1346–50 között összeállított művének Tarnai szerint fő célja a latin formuláknak és használatuknak a betanítása lehetett. Arra vizont, hogy ebben az időszakban milyen írott szabályokat kellett követniük a prédikáló papoknak, egyebek között főleg a *Sermones dominicales* egyes megjegyzéseiből, valamint a pálos Gyöngyösi Gergely *Directoriumának Regula predicantium* című fejezetéből következtethetünk. Hogy a prédikációelméleti irodalom emlékeiből ilyen kevés maradt ránk, annak — Tarnai meggondolkodtató feltevése szerint — az lehetett az oka, hogy az efféle tractatusokat csak a legműveltebbek ismerték, a többiek pedig a gyakorlatban, csupán szóbelileg, tőlük sajátították el szónoki hivatásuk e szabályait.

E korszak jelentőségét szerzőnk az irodalomtörténetírás fokozatos fejlődésének szempontjából abban látja, hogy ekkor kezdik nálunk felfedezni az irodalom addig hiányzó történeti dimenzióját. Liturgikus művekbe, a magyar szentek legendáiba és a rendtörténetekbe, vagyis immár lezárt irodalmi művekbe ezek szerzői ekkor szerkesztették a részben még csak szóbeliségben és eléggé rendszertelenül hagyományozódó élő ismeretanyagot, miközben már gondos elemző munkát is végeztek. Az ekkori liturgikus könyvek, bár bennük a literatúra-történeti gondolat Tarnai szerint csak homályosan fejeződik ki, bizonyos hagyományt azért mégis létrehozta. Szentjeink legendái is — kritikátörténeti szempontból tekintve — akkortól kezdve váltak fontossá, amikor a liturgikus használat és a vallásos olvasmányok keretei közül kiszakadva már a maguk összességében és az idegen alkotásokkal szemben irodalmi szinten kezdik képviselni az országot.

A kötetben kimagasló helyet foglalnak el az Ágoston-rendi, domonkos, konventuális ferences, karthauzi, obszerváns ferences és pálos rendtörténetek, amelyeket Tarnai példamutató alaposággal és hozzáértéssel, szívós filológiai aprómunkával elsőként tett a hazai kritika-történet fontos tárgyaivá.

A rendkívül alapos jegyzetekkel együtt kereken száz lapnyi harmadik, záró fejezet terjedelmét Tarnai azzal indokolja, hogy az előzőleg tárgyalta latin teoretikus irodalom meghonosodásának és hazai továbbélésének itteni feldolgozásával volt csupán elérhető olyan irodalmi rendszernek a leírása, amelyen a nálunk kialakult és immár szabályokká emelkedett szokások alapultak.

A nyelvészeti szakirodalomból Pais Dezsőnek szegedi nevezetes előadása, Bárczi Gézának a történeti nyelvjáráskutatást kezdeményező értekezése, valamint Kniezsa Istvánnak a középkori magyar helyesírás történetéről írt monográfiája adhatott csupán támpontokat Tarnainak, az irodalomtörténeti művek közül pedig Horváth Jánosnak a középkort feldolgozó szintézise. De ez utóbbi sem volt igazi kritika-történet. Mindeme előzményekből éppen ezért semmiképpen sem

lehetett szerzőnknek összeállítania a szükséges anyagot, ami szerencsére nem olyan nagy, hogy előteremtése reménytelen feladat lett volna.

Eötvös kollégiumi, alapos latin filológiai ismereteinek birtokában Tarnai sikeresen vállalkozhatott arra, hogy a latin és a hazai vulgáris nyelvű írásbeliség kölcsönös viszonyának elemzése során a magyar szövegek mellett mindig megvizsgálja ezek latin mintáit is. Az irodalomszociológia követelményeinek pedig azzal tett eleget, hogy a hazai irodalmi gondolkodás fejlődésének felvázolását az írástudó rétegek kialakulásának vizsgálatával kapcsolta össze.

Horváth János 1931-ben kifejtett véleménye szerint a latin és a magyar nyelv középkori együttélésének történetében két lépcsőfokot kell megkülönböztetnünk. Az elsőn a még csupán élő szóval előadott magyar beszédek állnak, amelyek a latin mintáknak pusztán emlékezetből való szabad tolmácsolatai. A második lépcsőfokon a fordításokat találjuk, amelyek, mint a Halotti Beszédet kísérő Könyörgés, majd a középkor végi kódexek, már igazi fordítások, amelyekben a latin hatása szövegformáló jelentőségűvé válik.

Tarnai e véleményt lényegében ma is változatlanul érvényesnek tekinti ugyan, de abban eltér e nagy mesterünktől, hogy a latin szövegek kétféle anyanyelvi megértésének módját eleve adottnak, huzamos egymás mellett létezőnek gondolja. Mert bár a szóbeli tolmácsolást és az írásbeli fordítást ő is két eléggé különböző műveletnek tartja, de alighanem helyesen, azt is bizonyosnak tekinti, hogy az esetenkénti fordítók mind tolmácsoltak élőszóval is, s így akár prédikáltak, akár latin szöveget fordítottak, végeredményben ugyanazt a munkát végezték, előzőleg ugyanazon iskolázáson mentek keresztül, s ugyanazon réteghez, a literátusokhoz tartoztak.

Ha az ezzel a feltevéssel kapcsolatos kérdések mélyére hatolunk, Tarnaival együtt azt sem tarthatjuk lehetetlennek, hogy irodalmunk magyarrá válásában a döntő folyamat valójában éppen fordítva zajlott le, mint Horváth János gondolta: a 15. század végének és a 16. század elejének írott nyelve bizonyos fokra esetleg nem is elsősorban az írásbeliségen belül emelkedett, hanem sokkal inkább a literátusok mindennapi tevékenységével összefüggő élőbeszéd „irodalmon kívüli” világában. Ez Tarnai szerint azért is elképzelhető, mivel a középkorban — tankönyvek hiányában — a memorizálásnak rendkívüli jelentősége volt.

Persze Tarnai is tudja, hogy ezt a feltevést bizonyítani is kell. De annak is tudatában van, hogy ez az igazolás csak közvetett lehet, mivel szóbeliség útján, pusztán szájhagyomány alapján öröklődött szövegek ebből a korból sem állnak rendelkezésünkre.

Arra a kérdésre, hogy az élőbeszéd folyamán kialakult középkori „nyílt” szövegek miben különbözhetnek az ekkori írott, vagyis „zárt”

szövegektől, Tarnai úgy próbál felelni, hogy egybeveti különféle latin egyházi szerzők műveinek magyar tolmácsolatait, kielemezve bennük az olyan kifejezéseket, amelyek a szóbeli tanítás közben az egyes latin fordulatok magyar megfelelőiként lassanként alakulhattak ki. Ilyen vizsgálatokat ő végzett először. Kutatásainak eredményeire hivatkozva annak a reményének ad kifejezést, hogy egyszer talán egész terjedelmében megmérhetővé válik az a nyelvi készlet, amely kódexeinkben és más középkori írott emlékeinkben táruul élénk. Hogy már ekkor számos latin közmondásnak és szólásnak a magyar megfelelői is rendre kitermelődhetnek, annak Tarnai nyilván helytálló megállapítása szerint az a bizonyítéka, hogy Baranyai Decsi János, Erasmust követve, 1598-ban egyszerre több ezer latin közmondás magyar megfelelőjét tudta közreadni.

Olyan kötött textusoknak, mint a Miatyánk, az Apostoli Hitvallás, vagy a Tízparancsolat legrégebb ismert magyar tolmácsolatai, mint azt már Tarnai előtt is felismerték, a ránk maradtaknál sokszor jóval régebb szövegváltozatok meglétét sejtetik, s azok, akik e szövegeket lejegyezték, a szóbeliségben már jóval korábban is járatos alakokat rögzítettek. A katechetikus irodalom fennmaradt magyar emlékei éppúgy igazolhatják ezt, mint a legrégebb bibliafordítások, amelyeket ilyen szempontból szintén újszerűen elemezve Tarnai arra a felismerésre jut, hogy írástudóink a leírt bibliai részleteket körültekintően, a latint mindig szem előtt tartva fordították ugyan nyelvünkre, de e szövegeket a későbbi másolók gyakran megváltoztatták. Így alakulhatott ki egy olyasféle biblikus frazeológia, amely a variánsokat is megtúrta.

Abból, hogy a ránk maradt középkori magyar szójegyzékek az ekkori németekhez vagy akár a csehekhez viszonyítva is, terjedelmeknek éppen nem mondhatók, Tarnai, ismét helyesen, arra következtet, hogy ekkoriban a magyar iskolai szakkifejezések is csupán a szóbeliségben formálódtak.

Hosszabb méltatást is megérdemelnének a kötetnek a magyar ars praedicandi szerepére vonatkozó, szintén újszerű megállapításai. Szerzőnk olyan elmélyülten vizsgálja a középkori magyar prédikációk szövegének a szintén nyelvünkön tolmácsolt evangéliumokhoz és epistolákhoz való viszonyát, hogy megfigyelései egy megírandó magyar hermeneutika alapjául is szolgálhatnak. De bármennyire alaposak is a kötetnek ide vágó elemzései, szerzőnk jól tudja, hogy minden egyes, nyelvilag formulává merevedett magyar szerkezeti elem részletes feldolgozását csak egy később megírandó monográfia tárhatja majd elének.

A levélírás magyar mesterségének kialakulására, mint tudjuk, az első adalék Várdai Aladár 1486-ban kelt missilise. Ismeretes, hogy a latin kifejezések, főleg a levelek megszólításában és záró formuláiban,

sokáig megőrződtek, mégis, már a menedéklevelekben is, mint Tarnai szintén hangsúlyozza, nyelvünk hivatalossá válásának folyamata az 1530-as évek előtti fél évszázadban nagy lendületet vett.

A kötet kritikátörténetileg különösen fontos, új megállapításait a záró fejezetek tartalmazzák, amelyekben Tarnai kifejti, hogy a többé-kevésbé hű, szó szerinti szövegfordítással szemben az akkomodáció módszere segítette elő a már önállóbb magyar nyelvű alkotások megszületését. Az akkomodációnak, amely az eredeti művek karakterének átalakításával is járt, nálunk a legszebb példája a Karthauzi Névtelen nagy műve. Az említett latin műszó kiválasztásakor Tarnai hivatkozhatott volna akár H. G. Gadamerre is, aki, mint tudjuk, először 1960-ban közzétett nevezetes hermeneutikai művében a szövegtolmácsolásnak a középkorban számba vett három mozzanatára, a *subtilitas intelligendira* (=szövegértés), *subtilitas explicandira* (=kifejtés), valamint a *subtilitas applicandira* (=alkalmazás) hivatkozva az utóbbit az interpretálás elmaradhatatlan tartozékának, s mintegy kiteljesedésének tekinti. Igaz, hogy e felfogás helyességét többen is vitatták, annyi azonban kétségtelen, hogy a hallottak vagy olvasottak értelme — történeti szempontból nézve — akkor válik igazán hatásossá, ha a bennük foglaltakat befogadjuk életük hatékony elemeivé hasonítják. A nyelvbölcslet szemszögéből tekintve pedig ez a folyamat az eszmélődésnek oly magas fokát tételezi fel, amely — mint Tarnai is felismer-te — már az önálló gondolkodást és eredeti irodalmi művek megalkotását is lehetővé teszi. Ez ennek a rendkívüli alapossággal készült, igen jól dokumentált, ugyanakkor persze az olvasó részéről nagy elmélyedést kívánó, kitűnő monográfiának legfőbb tanulsága. (Akadémiai Kiadó, 1984.)

BALÁZS JÁNOS

FRAGMENTA LATINA CODICUM IN BIBLIOTHECA UNIVERSITATIS BUDAPESTINENSIS*

Mezey László még kézbe foghatta nagyszabású vállalkozásának első kész termékét: a budapesti Egyetemi Könyvtár kódextörédei-nek, pontosabban az ott őrzött első 300 fragmentumnak a katalógusa néhány hónappal halála előtt megjelent. Évtizedes kutató, szervező munka áll mögötte, és ennek köszönhetően a folytatása is biztosított-nak látszik, amennyiben az eredetében rokon anyagot őrző Központi

* Recensuit Ladislaus Mezey. Fragmenta Codicum in Bibliothecis Hungariae, I/1.